

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ РЕСПУБЛИКИ ХАКАСИЯ
ДОМ ЛИТЕРАТОРОВ ХАКАСИИ

*Хакасиянын чаагы
писательлери*

Воины-писатели Хакасии

Топанов Георгий Федорович (1917–1998)

Г.Ф. Топановтың төреен-
өскен чирі – Шира аймааның
Тоғыр чул аалы. Ол ікі чааның
араласчызы полча. 1939-1940
чылларда белофиннернең
чааласхан, 1941-1945 чылларда,
тізең, немец фашисттерінең.
Чаа тузында ол партизаннар
отрядында полған, разведкадаң
устаан, штаб устағчызы полған,
танк взводынаң паза ротанаң
устаан.

Совет Правительствозы
махачы чаачыны Хызыл
Чылтыс, Ада чааның I-ғы паза II-ці
степенниң орденнерінең
сыйыхтаан.

Чаа соонаң ол Москвада кино суурчаң институтсар
үгренерге кірче. 1953 чылда, аны тоозып, Москвадағы
киностудияда режиссёр улып тоғынча. Он азыра кино
сығар салған, ол санда, поэзының чирінеңер «Хакасияның
сарыны» тіп фильм.

Чайаачы тоғысха хырых чыллардох сабыл сыхча.
Пастағы чооғы 1948 чылда «Смена» журналда орыс тілінең
сыххан. Анаң төреен чирінзер айлан килгенде, аның
чоохтары «Хызыл аал» газетада, хакас альманахтарында
сыххлааннар. 1965 чылда «Чоохтар» тіп киндезі чарых
көрген.

Г. Топановтың иң улуғ чайаачы тоғызы – «Хара хус»
повесть.

Хара хус (Повестытең үзiк)

Орты харааға чидібіскен. Комендатураа хости улуғ нимес сарайда, чир полда, пленнай түндере чадыр, тың сохтыр салтыр. Өстепче, чиділче, сала ла хыймырапча. Ығырос ізік азыла түсті, ікі солдат Нина Соловьёваны кире сазыбыстылар. Ол полда чатхан кізее хости аңдарылды. Ол оол, пазын көдіріп, пір дее хыймырабинчатхан хыстың пазын позынзар айландырып, оңназа, чадап ла тынчатхан осхас.

– Эй, хызычах, өлбедек ле, сурынчам! Мин уғаа хорыхчам өліг кізідең! – сала ылғабин сурын тур. – Өлбедек ле...

Иди пол турғанда, сарайның ізігі пазох ығыри түсті, түбіндегі стенее читіре нымалахтан парып, пір кізі тур салды. Түкүріп-түкүріп, ээгін, тістерін тутхлап көріп, тазылада хатхырыбысты.

– Нимее ырчай турзың? – сурды пастағы оол.

– Ноға хатхырбацаң? – тапсады анзы. – Пір фашисттің нинче-де тізін сыы саптым, неке. Позымни нинче-де тіс чоғылох. Адайлар!

– Мына, Вася ба, таң? – хысхыра түсті пастағызы. – Рыбин, синзің ме?

– Минмін! Василий Иванович Рыбин. Синчи, барактаң хада ағылған оол нимессің ме?

– Я, Емельянов Никанор.

– Эх, Никанор нанчы, чоохтадах, ноға фашисттер піс ікөлеңе іди тың хындылар?

– Кем піледір оларны. Килгеннер, хапханнар, соғып-соғып, пеер кире тастадылар.

– Мынзы кемдір? Ипчі кізі бе? Көрдек сині, мында даа хыс чох полбинчазың ма?

– Күлбе. Ол пістеңөк тың сохтырған осхас.

– Хабастың ма?

– Хайди хабазам?

Хан пори түкүрібізіп, Василий Рыбаков ізік түклет сыхты:

– Суғ, суғ пиріңер, хаарғаннар!

– Хайди пол турзың, Вася. Пазох сохтырарға хынчазың ма?

Василий, аны испин, күзүрт-хазырт түсче.

Кинетін ізік азыла түсті. Сыртынаң маңат саптырып, паза пір кізі нызыри түсті. Рыбинге урунғанда, ікізі дее аңдарыл пардылар...

Наа кірген кізінің сыны улуғ, көрімі пулардаң пасха. Тох харынның, сырай ниме чалбах, күс улуғ. Лагерьдегі кізее пір дее төөй нимес. Тур салбинаң, ніске табыснаң абағырып, ізікті нызырат сыхты.

– Азыңар! Позыдыңар!

– Тохта, тохта, оол! – хырина парып, чөптеді.
– Мин, Вася Рыбин, Балтийскай талайның морягы, нимее чарабаанда, син полбассың. Кемзің син? Ноға-да лагерьде сині көрбеем.

– Дюков Павелбін.

– Фашисттернең чахсыкиліс четкен осхассың, соғарға азыраан сосха чили, симіртіп салтырлар. Андағ лагерьге мин ноға-да учурабаам, пленге кіргели.

– Син күлбе, – хыртаңни тапсады ипчілерни осхас ніскечек табыснаң. – Мин ағас билетечен лагерьде полғам, повар полғам немецтер кухнясында.

– Паза сурығ пар ба? – Никанорзар айланды Вася. – Че, андағда хозыл піске. Ам піс пір пағнаң палғаларбыс, ооллар. Э, хыс парохчых па. Көгліг полар өлерге. Че, көмес узуп алааңар, иртен чаратты поларлар тыныбыс үзерге...

Сарай істінде табыс-тубус амырады, хайзының өстеені ле истілче, хайзы орыннаң полбин, аар-пеер айлахтанча. Че пірдеезі узубаан. Иледе полғанда, Дюков чыл килді Рыбинзер.

– Сынап көрееңер бе, – сыбырады аның хулағына.

– Ниме, ниме? – пазын көдіріп, сурды Василий.

– Хутуларға чи? Нимее мында тик өлөрбістер?

– Сыхчаң оңдай чоғыл нооза.

– Сығарбыс. Синирға кирек.

Оларға Никанор хозылды:

– Мині халғыспаңар, ооллар, – сурынды, –
ізік хыринда хадағчы нооза.

– Мин тасхар сурымим, – сыбырады Дюков,
– ізік ассох, мин аны мына мыннаң, пу холдаң,
позып полбас.

Х Х Х

Вурмейн, стол кистінде одырып,
полысчызына удур көріп одыр. Диванда хыйын
чадыр полковник Лёффель.

– Піл, Лямке, – чоохтапча Вурмейн
полысчызына, – иткен нимебіс спектакльдағы
чіли иртсін. Пір ниме саба полбазын. Пазың
саларзың, пілдің ме, капитан Лямке?

– Истім, герр штурмбанфюрер.

Чассар көріп, Вурмейн тур килді.

– Тусчиткилді. Пар, Лямке. Пазохчоохтапчам,
саба полбазын.

Лямке сых парыбысханда, полковник Лёффель
гестапо пастығына айланды:

– Господин Вурмейн, Пумпені өдірбин, «Поғда терпек» операцияны итчең ондай чоғыл ба?»

– Иди уғаа ізестіг. Партизаннар пістің холыбыста полар. Хара Хус чи? Ол үр ниместеңөк мына мында полар, пістің алныбыста турар.

– Дюков орызың чи, ізестіг бе?

– Э, пис номер агентім ме? Ізестіг. Хара Хусха сыдир.

– Мин көргенде, аның сағызы асхынах осхас.

– «Поғда терпек» теен операция час чіли тоғынар. Хара Хус минің холымда полар.

– Агентіңнең хада ікі орысты ниме идерге позытказың за? Оларға хоза ол хысты?

– Партизаннарны киртіндірерге чізе.

Х Х Х

– Че сірер хыймырабин чадыңар, – Дюков, ізіксер парып, түрче тыңнады, анаң азахнаң, мунзурухнаң ізікті күзүрет сыхты.

– Ниме кирек? – абағырды немец.

– Ас! Ас! – сурынча Дюков.

Ізік пиктеен тимірлер тығдырас халды, ізік көмес азыларынаң, Дюков сых парды. Түрче

полғанда, тынастап ала, нандыра кире хонды. Холында автомат.

– Табырах, табырах, ооллар! – сыбырады, Рыбиннең Емельянов ізіксер ойладылар.

– Міні чи, міні тастабаңар, – сурынды Нина. – Іце-пабалар адынаң сурынчам, хада апарыңар...

– Тыын, піди тудын! – Хыстың холын иңніне салып, Рыбин аны сығар парды. Кидер түскен ай чарығы комендатураның сиденіне узун көлеткілер түзірче. Хазаа, сиден көлеткізіне чазынып, пулар аар иде көрін турған ізіксер китен парирлар. Чабылған сарай алтында хара машина илере түсті. Ол коменданттың «бьюигі». Көрзелер, улуғ турадаң сығып, пір кізі килир. Хара машинаның кистіне чазынарға маңнандылар пулар.

– Шофёр полза, кирек килізер! – сыбырады Дюков.

Рыбин, тапсабин, аның холын тың на тудыбысты.

Шофёр, машинаа чит киліп, ізігін аза тартарынаң, Дюковтың автомады аның пазына тахлап халды. Ізептерінде харбастырып, клүзін сығарып, машинаның ізіктерін аза тартыбысты.

– Табырах!

Суум-саам чох прайзы одырыбысты. Дюков шоферны машиназар кире тастабысхан.

Ўр ниместең мотор күзүри түскен. Машина, көөлче тибіреніп, сиден ізинзер чағдады. Коменданттың флажогын на көріп, часовой ізікті аза тартты. Улицаа кіріп, уйғаа түс парған город аралы сыылап парир хара машина, алныларында Луга суғ ай харағында чылтыри түсті.

– Тахтаныла ирткенче, анаң пісті айнадаа тут полбас. – Дюковтың көкімер арах чоохтанғанын прайзы сизінді.

– Анда улуғ хадағ полар, – сыбыранды Рыбин.

Тахтаа читселер, аны тоғыр – шлагбаум. Дюков нинче-нинче хати машинаның фараларын чарытты. Чарыхха чалтанчатхан харахтарын туу тутхан аразында хадағчы коменданттың машиназын танып салған. Чол азых. Хара машина, сегірген чіли, іскер іділібіскен. Тахта ырах соонда чат халды. Чолның ікі хыринда хойығ ағастар төдір ойласчалар. «Хасхылар» ниик тынып пастадылар.

– Хайдар парарбыстар? – сурды Рыбин.

– Мин, ағас пилетечеңнер лагерыінде полып, олардаң ырах ниместе партизаннар хайынчатханын исчеңмін. Пу чолча чибіргі километрче парып, сығыбызарбыс, Эстония

границазынзар чидіп, узун чулға тоғыр тартыбызарбыс. Партизаннар хайда-да ол арада поларға кирек.

Х Х Х

Ікі арғызынаң хада Хара Хус, заданиезін толдырып, отрядсар айланып одырған. Гриша Качан, он сигіс ле частығ оолах, алныларында хойығ ағас аразындағы сала пілдірчеткен саарсых азах чолча, аар-пеер харах тастап, чапчаң пастыр парир. Саша Митрофанов, отыс часха читкен сарығ сағаллығ ир кізі Хара Хустың соонча холын сыртына палғатхан кізіні сүріп одыр.

– Ам даа тітіресчезің ме, господин полицай? – тіп өлізіп одыр. – Хорыхпа, өдірбеспіс. Че, сыннаң алза, синің тынычааң хачанох үзерге кирек полған, адай!

– Саша, теңме син ағаа, – аразында тапсап салча Хара Хус.

– Пілінзін чабал адай, – тохти чоғыл Митрофанов. – Староста пабаң, піс чахаанни, комендантты ааллап хығырып, пістің холыбысха кирзе, син дее, пабаң даа тіріг халарзар. Піл, синің тының төріткен пабаңның холында.

– Пу күннердök пабазына пічік апарарға кирек, – позының сағызын хосты чоохха Хара Хус, – аны пу оол пассын, маңзыратсын пабазын, комендант тігі поэрахта аалчы ползын.

Алнында парифан Гриша Качан кинетін тохти түсті.

– Нимедір? – ікізі дее сиргектенібісті.

– Машина күүлепче бе, таң? – тыңнап турыбысты Гриша. Түрче полғанда, прайзына іле истілді мотор табызы.

Олардаң оң холда, чүс метрче ағас хастада, иргі чол парыбыстыр. Машина анча парчатхан осхас.

– Кізі тастаан чолча чөрчеткен хайдағ машина полчаң? – чоохтанды Митрофанов.

Хара Хус, Качанға хол сабызып, чолзар оялады. Ағас тобыра көрзелер, палғас ла пол парған машина чабал чолча көөлче абыдыл парир.

– Таңнастығ! – хайхап тур Качан, харахтарын чара-чара көріп. – Таныдың ма, Хара Хус, пу машина коменданттың машиназы.

– Че ікі автоматтаң чөргізібізең ме? – тыстанмин, чөп пирді Гриша.

– Тымыл, Гриша! – Хара Хус ниме-де сағын турған осхас. – Машина комендантти, флажогы орнында, че істінде кем ни?

Хара «бьюик» айланыста көленерінең, пулар орныларынаң көдірілділер.

– Ырах парчаң оңдайлары чоғыл, чул кисчен тахта көй парған. Паза чол чоғыл. Анда тохтирлар. Хығыр, Гриша, Митрофановты.

Машина парған чол хастада ойластылар. Чулға читселер, машина, талалған тахтаа чачыл парып, чолдаң хыйа тартып, сырып алтында тохтаптыр.

Чағын арах киліп, партизаннар сырыптар тобыра пахладылар. Харахтарына көрінген ниме пуларға тың хайхастығ полды: үс иреннің полғаны ла, чоон ағаснаң тирініп алып, машинаны иңдер парирлар, пірсі ізіктерін тали саап, ікінчізі сүлейкелерін унатча, үзінчізі моторына чидіп алған.

– Хайди полған чондыр? – таңнап, сыдап полбин, тапсады Гриша Качан. – Мындағ өкерек машинаны унатчалар. Истері сыхча ба пуларның?

– Тохта, – Хара Хус, холын иңніне салып, күлінібісті, сағыс хабынып, арғыстарына хол сабызып, ағас аразынаң сыға салды.

Дюков, сабарға ағазын көдіргенінең, холларын чоғар көдіріп, ахсы азылып, ээгі түс парған турыбысты. Никанор Емельянов, чочаанынаң, одыра түсті, хадағ-да одырған хыс, автомадын тастабызып, холларын көдірібіскен. Немец, тізең, «партизан, партизан» тіп, чабал табыснаң абағыр сыхты. Рыбин не, ағазын хыйа тастабызып, пуларзар удур ойлады.

– Арғыстар! Харындастар! – хысхырған ол, өрініп. Ойлап париғанынаң Гриша Качанға тыынды, анаң Хара Хусты хучахти парды. – Харындастар, туңмалар, сірер партизаннар...

Харах чазын ниинең чызып, тохтабин, чоохтап ла тур.

Ұр ниместең олар, ойылған-сойылған палығларын чууп, палғап, партизаннар чолына кіргеннер. Пумпені Дюков талдырала сааптыр. Ам аны, полицайға хозып алып, хада сүр парирлар. Нина Соловьёваны ікі саринаң холтыхтап апарирлар.

– Көрдек, командир, – Гриша, хости киліп, Хара Хустың хабырғазынаң сасхлап парир, – көрдек, хайдағ сіліг, өкерек хыстыр.

– Чархастығ полба син, Гриша, – туюххан позы даа Ниназар харах тастап салча.

– Мин чох полған ползам, пулар тис полбасчыхтар! – пазох махтан парир Дюков. – Хадағчыны минөк өдіргем! Шоферны чи – минөк сапхам, машинаны минөк...

– Син тохтап поларзың ма? – тысча аны Рыбин.

– Автомадымноға алыпалдыңар? – тызылбин тур Дюков. Оларның чалғыс автомадын Качан артын парир.

– Тус читсе, пирербіс, – нандырча Гриша. – Автоматтаң даа пасха ниме тудынарзың.

Отрядха ырах нимес халғанда, тынағ идіп, халған азыхтарын үлестіріп, пуларны азырадылар. Гриша Качан Нинаа көмес халас, суғ ағыл пирді.

– Адың синің кемдір? – сурды ол.

– Гришабын. Синің адың чи?

– Нина Соловьёва.

Гриша сала ойда парбады. Харахтарын чара көрібіскен, тілі тарт парған...

– Хайди полдың? Нимее чочыдың? – сурды Нина.

– Ниме полбаан... Азаам чабалпазыбыстым... Ағыр парды.

Соонаң, Хара Хуссар чағдап парып, туюххан сыбырады:

- Пілчезің ме, пу хыстың ады кемдір?
- Отрядха читсебіс, пілербіс.
- Пеер истек, командир, аның ады – Нина

Соловьева.

- Сынап па?
- Чойланғам ма сағаа пірее хати?